

הערה

„אהבת עם ה' אלה לנחלת אבותיהם נטועה מימות עולם, וכמה פעמים ביום נזכירה ברגשי נפש בכל תפלה ותפלה, כי האהבה הזאת אהבת טבעית לבני ישראל יסודתה בהררי קדש, מורשה לנו ממקור חוצבנו, מאבותינו הקדושים אשר חבבו מאד את הארץ" — בקריאה אדירה זו יצא אחד מגדולי התורה בליטא לפני מאה ואחת שנה, ~~הנא תבע עלייה בפועל~~: „ואף גם ימים רבים ללא חזון, כי נחלתנו נהפכה לזרים ואדמתנו לנכרים — ואין לנו יתד במקום קדשו, בכל זה לא זזנו מלחבבה, ומים רבים לא יוכלו לכבות את האהבה, ובכל דור ודור התעוררו ויתעוררו רבים מזרע קדש, חכמים ויראים, גבירים ושועים, אבירי ישורון, ושליכו את נפשם מנגד, עזבו בתיהם, צאצאיהם, קניניהם ומחמדיהם וכל-אשר להם, למען השתטח על חרבות קברות אבותינו הקדושים, לחבק ולנשק אבניה". קריאה זו יצאה מפי רבי משה נחמיה כהניו, שהקדים לבצע את הדבר הלכה למעשה. קהילת רבנותו, חאסלאויטש, מן המפוארות בין קהילות ליטא היתה, ובעצם שנות העמידה עקר ממקומו, ועלה לחונן את עפרות ארצנו. בירושלים, אותה איווה למושב לו, נמנה בין מנהיגי העדה, כיהן כראש המוסד התורני העליון, „עץ חיים", שקד על ביצור הישוב היהודי בעיר, מבחינה רוחנית וכלכלית גם יחד, ובקריאה אדירה „שאלו שלום ירושלם" פנה לאחיו בגולה ללכת בעקבותיו¹.

להערכה מתאימה על מעמדו הנכבד בין הגדולים שהגשימו בפועל ובמעשה מצוות ישוב ארץ ישראל, הערכה שהוא זכאי לה מן הדין, טרם זכינו, ואין לראות במאמרנו הנוכחי אלא ראשי פרקים לביאוגרפיה מקיפה, שתתלווה לספריו ההלכותיים, מהם שראו אור ומהם שעודם בגנויים ומצפים לאור הדפוס.

1. פרטים לתולדותיו מצויים במאמרים דלהלן:

י' גולדמאן „מפעלי הסוב והחסד בירושלם" האסיף (תרמ"ח), עמ' 28—31 (להלן — האסיף).
ח"מ מיכלין, „הרב ר' משה נחמיה כהניו זצ"ל", האסיף (תרמ"ח), עמ' 69—70.
הרב י"מ סוקצינסקי, בתי החסד בירושלם, לוח א"י, שנה ט' (תרס"ד), עמ' 149—155 (להלן — מאמר הרי"מ סוקצינסקי).
א' מ' לונץ, „ירושלם בארבעים השנה האחרונות", לוח א"י, שנה ט"ו (תר"ע), עמ' 31 ואילך.
זכרון לחובבים הראשונים לפ' גרייבסקי, חוברת ח', ירושלם תרפ"ח, עמ' 3—25, להלן „זכרון ח".
„רשימות מספר הזכרונות מאחד הסופרים הוותיקים בירושלם בתקופה הראשונה" (ר' יעקב גולדמן, מגניזת ירושלם, חוברת ז', ירושלם תר"ץ).
נכדו פ' כהנוב „מן השמור בזכרוננו", בקובץ „מימים ראשונים" תוספת לבוסתנאי, כרך א' (תל אביב תרצ"ה, עמ' 228—234 (להלן — מן השמור בזכרוננו)).
בנימין ב"ר אליעזר ריבלין „כבוד ירושלם", לוח ירושלם שנה ג' תש"ג, עמ' ק"מ—קמ"ו (להלן — כבוד ירושלם).
ג' קרסל, מבוא ל„יהודה וירושלים", הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשט"ו.
„אנציקלופדיה של הציונות הדתית", ירושלם תשכ"ה, חלק שלישי, עמ' 45—52.
„אנציקלופדיה של הציונות הדתית", ירושלם תשכ"ו, חלק שלישי, עמ' 45—52.

בעיר הקודש הוסיף לשקוד על התורה ועל העבודה, ברוחם של תלמידי הגר"א ותלמידי תלמידיו שהגיעו ארצה עשרות שנים לפניו, והניחו יסוד לישוב האשכנזי בירושלים, ובתוקף סמכותו התורנית השתתף בעיצוב צביונו של הישוב המתרחב והולך.

בקונטרס „שאלו שלום ירושלם“¹⁰ רשם ממנהגיה המיוחדים של ירושלם, ולדוגמא נציין כי הוא בין הראשונים שהעלה על ספר את מנהג בני ירושלם, לומר סדר אמירת קרבן פסח כמנהג הגר"א, ליד הכותל המערבי, בצינו, „כי גם זה ממנהגי ירושלם ת"ו“¹¹, וכן נטל חלק פעיל בבירורים ההלכתיים לגבי השאלות שנוצרו בנסיבות החדשות, עם התפתחות הישוב בירושלם ובארץ כולה.

בירור מקיף ויסודי הקדיש לבירור מועדה של תפילת שחרית ב„ותיקין“, שיקרי ירושלם מקפידים על כך, ואף הוא נהג כך עוד בהיותו בחו"ל. בתשובתו הוא מציין ש„ישנם הרבה המדקדקין בזה, ובפרט פעה"ק“, אך יש בזה כמה ספיקות: א) ביאור „עם נץ החמה“, אשר יש בזה פלוגתא רבתא דקמאי ובתראי. ב) אם הוא חיוב גמור לכתחילה, או רק הידור מצוה, ומצוה מהמובחר. ג) עיקר המצוה והזריות בזה מה הוא אם בשביל קריאת שמע, שעיקר מצותה סמוך להנץ, או שעיקר וזרוז התפלה [התחלת תפילת שמו"ע תהא] כשתנץ החמה, וכן יש לברר אם יותר טוב שימתינו להתפלל בציבור ולא כוותיקין, או שיזדרו להתפלל כוותיקין ביחיד, וכן אם יש איזה חילוק בזה בשבת וי"ט"ס¹².

הוא ממשיך: „ובאמת כבר כתבתי שדעת רוב הפוסקים כשיטת הר"י וסיעתו, אך גם זולת זאת בדבר כזה אמרי פוק חזי מה עמא דבר, ובכל מקום - אשר המדקדקין זהירין להתפלל כוותיקין, ונתייסד על פי גדולי ישראל, כמו בק"ק ווילנא יע"א בכמה וכמה בתי מדרשים ועוד בהרבה ק"ק, ופעה"ק ת"ו כולם מדקדקים שיאמרו כל הקריאת שמע קודם הנץ“, והוא מסתמך על „מעשה רב“: „וכה התנהגו בבית המדרש של החסיד המפורסם מוה"ר יואל מאמשטיסלאב ז"ל, וגדולי המדקדקים בעיר ווילנא יע"א, וביום שאינו מעונן, ובפרט פה עיר הקודש, אשר ברוב ימי השנה אור בהיר הוא בשחקים, יכולים לכוון זה בחוש, על פי אחד שיעמוד במקום גבוה, שעל פי רוב יוכל לראות בחוש, גם גוף עלות השמש“¹³.

10. הקונטרס הופיע בי"ז מהדורות: פעמיים בעילום שם, אודיטה תרכ"ז, ירושלם תרכ"ח, והמהדורה השלישית, בציון שם המחבר, ירושלם תרל"ח.

11. „שאלו שלום ירושלם“, מהדורה ראשונה, והושמט במהדורות הבאות.

12. התשובה נספחה לספרו „נתיבות השלום“ מהדורה שניה, ירושלם תרל"ה, בעמודים קס"ה ע"ב - קע"א ע"ב.

ענין זה נידון על ידו גם בהסכמתו לספר „נברשת“ לרח"ד שפיצר (ירושלם תרנ"ח), והוא מעיר: „מאז באתי לפה עיר הקודש, גזרתי עצמי בכמה גזרים, ומהם לבלתי תת הסכמה על שום חיבור, כי אין ליקח לעצמי עטרה זו, במקום גדולי ישראל בירושלם עיה"ק, אם לא לפעמים להיות סניף לאריות, אבל לא לצאת בראשונה, אך למען גודל הענין, אשר גם אנכי מעודי הייתי בזה זריז ללמוד וכו', לשמור ולעשות“. „גם במעשה תליית נתתי נפשי על זה, ואף בעת היותי בדרך, ועל הספינה להתפלל כוותיקין“, ולזאת יצאתי מגדרי, להסכים עם כבוד המחבר הנ"ל, וגם זולת זה הנני מכיר היטב את כבוד הרב הנ"ל זה שנים רבות, ועפ"י רוב היינו מתפללים בצוותא חזא, וידעתי כי מעודו נתן נפשו על זה“, חברי בתי הדין בירושלם שהסכימו אף הם לספרו של רח"ד שפיצר מסתמכים עליו: „והגם שמחמת סרדות לא יכולנו להעמיק ולעיין היטב בזה הענין, אכן סמכנו יסודותינו על הרב הגאון המנוח כש"ת הר"ר משה נחמיה כהני זללה"ה, אשר שמענו כי גם הוא היה מדקדק בזה הענין מאוד, והוא הסכים להרב המחבר הנ"ל“.

13. ראה הערתו החשובה של הרי"מ סוקצינסקי (במאמרו ע' 139), בענין זמן נץ החמה בירושלם.

בין הענינים שבהם עמד במלחמתה של תורה יש להזכיר עמדתו הנמרצת, השונה מדעת רבני ירושלם, שנקט בשאלת קריאת המגילה בשכונות, שאינם סמוכים וגוראים מירושלם העתיקה, שבהן נהגו בראשונה לקרות בשני ימים י"ד וט"ו, ואח"כ חזרו לקרות בט"ו לבדו. בתשובתו לרבי יו"ט שיריזלי ממצרים (פורסמה בירחון „תורה מציון“ חוברת א, ניסן תרמ"ז, סימן ט"ו) הוא דן בדין העיירות הקטנות אשר מחוץ לחומת ירושלם, ומביע דעתו להלכה „כי כל העיירות „מאה שערים“, „גחלת שבעה“, „משכנות“, „אבן ישראל“ הם בכלל נראה וגם סמוך לפי הראות, אך „בית יעקב“ אינה נראה ואינה סמוכה, זה ברור, כי היא חוץ לתחום, שהוא כערך וויארסט רוסייה, וכל האומר שהיא תוך התחום, אינו אלא טועה או מכזב, וגם לענין שבת יש לדון טובא, אם רשאים לילך בלא עירוב, — — — אבל לענין מקרא מגילה הוא פשוט שצריכים לקרות בי"ד בלא ספק, ובודאי טוב שיקראו גם בט"ו, כמו בחברון וכל בני א"י, ולהשומע יונעם, והמתעקש יהיה לו אשר לו, והוא מדגיש שהוא מביע דעתו „הגם שידע אני שלא יצייתו לנו“^{13*}.

ההלכות התלויות בארץ

אם בחו"ל שקד חסד ספרים הקשורים בעניני יום יום והנדרשים הלכה למעשה, הרי בארץ שקד על בירור ההלכות התלויות בארץ שהפכו להיות אקטואליים ביותר, עם ייסוד המושבות החקלאיות הראשונות בשוב החדש: „בזמנינו שנתרבה הישוב ת"ל, ומרבים העם לבוא ונתיישבו באיזה קולוניות, ומקווים אנו לו יתברך, שיתיישבו גם בעבר-הירדן, וכמדומה גם בסוריא יש הרבה בעלי בתים, לכן עלינו לבאר את כל המקומות שחייבין מן התורה מדין הש"ס, ואיזה מקומות שחייבין מדברנו^{14*}. בהתקרבו לגיל שבעים החל לפרסם את חיבוריו בעניינים אלה, ומהם ראו אור שלשה ספרים: „שנת השבע“ על הלכות שביעית, „ארץ חפץ“ על הלכות תרומות ומעשרות ו„חוקות עולם“ על הלכות כלאים, הספר האחרון שהוציא בימי חייו.

בהסתמך על מאמר חו"ל „ציון דורש אין לה, מכלל דבעי דרישה“, הוא מדגיש „כי הלכות אלו עוד לא דשו בה רבים, הואיל ובחו"ל יש כמה דברים שאינו נוהג לגמרי, ובא"י אף שהם מעיקרי הלכות נוהגים ומוכרחים, אם מיום שגלינו מארצנו נהפכה לזרים נחלתנו, ורבות בשנים אשר היתה הארץ שממה לגמרי מאין ישוב אחב"י וכידוע, ואף בזמן מושבותם, כגרים נחשבנו בארץ, ודי אשר הניחו אותו להמציא לו דירה לטפיו, ולא להיאחז בנחלת שדה וכרם, ואולי נמצאו לפעמים איזה מיעוטא דמיעוטא, שהיו להם נחלאות וכו', ומטעם זה לא עמלו בזה המחברים הראשונים לבאר היטב הראוי, וגם כי רוב המחברים ומפרשי השו"ע היו בחו"ל, ולזאת לא עסקו בזה ולא חיברו על זה חיבורם“^{14*}. ענין מיוחד בבירור גבולי הארץ ותחומיה „כל המקומות בסימנים ומצרים ושמות כל עריה, וכמו כן כל המקומות אשר בסביבותיה בגבול עמון ומואב, וסוריא וכדומה“ וכאן הוא מציין „לא בידי הוא ולא עלי מלאכה כזו לגמור בימים מועטים, ובפרט לגודל חלישתי אשר גם הכתיבה עלי לטורח גדול, ומלאכה זו היא מקצוע גדול, וצריכה עיון רב

^{13*} תשובות חן לגאון ר' רפאל קצנלבוגן שליט"א שהאיר עיני בנידון.

¹⁴ בהקדמה לספרו „חוקות עולם“, עמ' ז', ירושלים תרמ"ו.

^{14*} בין היתר הוא טוען שמרן המחבר שהזכיר הלכות אלו בשלחן ערוך סתם מאד, ושהרבה מקומות לא העתיק רק הרמב"ם, ודבריו עמוקים וצריכים באור, ובדרך זו הלך גם בעל „חיי אדם“ שחיבר את ספרו „שערי צדק“ בעניינים אלה, ולכן חיבר רבי משה נחמיה את ספריו על פי דרכו.

במקרא, וש"ס דרכי הראשונים ו"ל, כי האחרונים קצרו בזה, — — — עדן יגיעה רבה בזה בשמות המקומות, אשר הרבה מהם נשתבש בחילוף הזמן והלשון, והמבינים היטב בלשון ערבי חוקרים ומוצאים מקור נאמן לכל המקומות והעיירות הנמצא בתוה"ק ובגביאים ובש"ס בבלי וירושלמי, אך בכל זאת מלאכה גדולה היא וכו', עם כל זאת אי אפשר לפטור מזה לגמרי, אחרי כי התחלתי במצווה זו"¹⁵.

בהקדמת ספרו „שנת השבע“ המוקדש להלכות שביעית, הוא מציין: „הנה השנה הזאת, תרמ"א, שנת הששית לשמטה, ושנה הבע"ל אי"ה ה' תרמ"ב ליצירה, הוא שנת השמטה לדעת הרמב"ם בשם הגאונים, אשר עליהם סמכו גדולי הפוסקים והאחרונים, וכל ישראל וכן המנהג מדור דור, וכעת בזמנינו אלה, אשר זכו כמה וכמה מאחב"י, להיות למו אחוזות נחלות באה"ק וזכו לעבדה ולשמרה, ולקיים המצות התלויות בארץ, אשרי חלקם, ואחרי כי קרבה שנת השבע, עליהם להיות בקיאים בהלכות אלו"¹⁶.

משמעות מיוחדת הוא רואה להלכות שמיטה, כי „עלינו לתקן אשר שחתנו, ויען כי בעוון הזה גרם להגלות מארצנו והשממת אדמתינו, החיוב על כל איש ישראל לתקן העון הגדול הזה, אם בכח ואם בפועל, היינו למי אשר ברכו ה' באחוזות נחלה וכדומה, יקיים המצות התלויות בה במעשה בפועל, ואשר אין לו, וכה כל אחינו שבגולה, בלמוד הלכה — ונשלמה פרים שפתינו — ובפרט בעת הזאת, עיקבתא דמשיחא, אשר אנו מקוים לו יתברך שמו, כי לעת ערב יהיה אור אי"ה, ועלינו לעמול בכל כחנו, בגפשו ומאודינו, ולהעתיק לצורנו ומעוזנו, להשיב לנו נחלתנו, ונוכה למצות שמטות ויובלות, כשנשב בסח על אדמתנו"¹⁶.

בראש ישיבת עץ חיים

בשנת תרכ"ז, שנתיים בערך לאחר עלייתו, נתמנה כראש המוסד התורני המרכזי בירושלם, ישיבת „עץ חיים“. מינויו תואר כצעד חשוב ביותר לקידומו ולהתפתחותו: „בשנת תרכ"ז החל המוסד להלוך דרכו קדימה, אז בא לירושלים הרב הגאון המפורסם ר' משה נחמיה כהניו — ומינוהו רבני וגאוני ירושלם לראש מתיבתא"¹⁷.

כמו בחאסלאוויטש, כך גם בעיר הקדש הצליח לרכוש את לב תלמידיו ששקדו על משנתם, והוא מצא כאן כר נרחב להרבצת תורה. את כל רוחו ונפשו מסר למען הישיבה. בימיו נוספו ספסלים בבי מדרשא, והוא שהגדיל את פרס התשלומים לבעלי התריסין.

נוסף על השעתיים, שבהן השמיע, מדי יום ביומו, את שיעורו בפני התלמידים, לא פסקה עינו מהשגיח על הלומדים, ומרבית שעות היום והלילה בילה בבית הישיבה.

כן עודד את המתמידים וקבע להם מענקים מיוחדים ללמוד באותן השעות שבני הישיבה לא היו בישיבה, כמו בערבי שבתות אחר חצות, בחול המועד, ולפעמים הופיע פתאום בישיבה, דוקא בעתות הללו, לראות אם הבחורים אינם נוטלים שכר בטלה. לילה אחד אף נרדם תחת הספסל אשר בחדר הסמוך, שכן רגיל היה להתחבא בלילה, להאזין ללימודיהם, להתחקות על מדת התמדתו של כל אחד ואחד, וכך גודע הדבר¹⁸.

15. „ארץ חפץ“, בהקדמתו, ירושלם תרמ"ד.

16. „שנת השבע“, פתיחה זעירא, דף א' ע"ב, ירושלם תרמ"א.

17. הרי"מ טוקצינסקי במאמרו ע' 149.

18. שם, ע' 151.

בימיו גברה ההתמדה עד להפליא. היו בין הלומדים שגמנעו כל היום מדיבור בטל. בני הישיבה היו שוהים מרבית שעות היממה בישיבה. מהם שהלכו לביתם, אחר חצות הלילה, ללינה של שעות מועטות, ומהם שלא הלכו כלל לביתם, והשכיבו את עצמם למנוחה ולשינה על גבי ספסל, בישיבה או באחד החדרים הסמוכים. אברכים או בחורים מצויינים, שרצו ללמוד בהתמודדות, קיבלו תאים שבחצר החורבה, ביחוד אלה שעל פינות גג ביהכ"נ הגדול אשר ב"חורבה" ונתינת תא מיוחד היתה בבחינת אות כבוד על הצטיינות בלימודים.¹⁹

לעתים היה יוצא מבית הישיבה ומתבודד בבתים הבודדים, שנבנו אז בשכונות אשר מחוץ לחומת העיר, כגון ב"נחלת שבעה" או ב"אבן ישראל", ושם היה שוקד על למודו, לאור כהה של נר חלב או שעות.²⁰

את הטיולים עם התלמידים היה מנצל לשם חזרה על למודיהם. ביום פגרא אחד, כאשר נודע לו שפרחי בני הישיבה מתעתדים ללכת לטיול מחוץ לעיר, השתומם ביותר ופנה אליהם בשאלה: "אם כן שבקיתו להתמדתיכו?" אחד הצעירים (שימש לאחר מכן כאחד הדיינים בירושלם, הוא ר' אריה ליב בהרא"ד), ענה לו: "מודה אני כי אנכי הצעתי הצעת הטיול, אבל חלילה לנו לבטל מלימודינו אלא המדובר היה כי בדרך הלוכנו נחזור בעל פה מסכת חולין". רבי משה נחמיה הביע נכונות להצטרף אליהם, "הבה אלך גם אני בלויתכם", ואמנם התענג עונג רוחני בטיול הזה, בשמעו מפי התלמידים בעל פה את לשון הגמרא ובירור שיטות הראשונים עד להלכה, והיו ביניהם שלא החסירו שיטה אחת משיטות רש"י ותוספות, רי"ף ורא"ש, בסוגיות המסכת ההיא.²¹

בין הסדרים שהונהגו על ידו יש לציין את למוד התנ"ך לצעירי הישיבה. "לפי הוראתו היתה חובה, כי נערי הישיבה ילמדו תנ"ך בין מנחה למעריב".²²

כדי לקיים שמו"ת, "שנים מקרא ואחד תרגום", היה נוהג להוציא בערב שבת לפני הצהריים, ספר תורה מארון הקודש, מניחה על הבימה וקורא בה את ה"סדרה", ובין פרשה לפרשה היה מרצה לפני בני הישיבה את חידושיו בפרשת השבוע.²³

במסגרת מאמציו לעודד את ניצול כשרונותיהם של בני הישיבה, נמנה בין היוזמים להוצאת הבטאון התורני, "תורה מציון". לפירסום חידושיה, וכדברי הרי"מ טוקצינסקי,

19. הרי"מ טוקצינסקי במאמרו, ע' 152.

בעתון "יהודה וירושלם", שיצא לאור בשנת תרל"ח נמסר "הנערים אשר כבר השלימו חוק לימודם ואשר כבר יצאו מהמדרגה הי"ד, המה יבאו אל הבית הרם, הנקרא בשם "ישיבת עץ חיים", שמה יקחו תורה מפי — הרב הגאון מוהר"ר משה נחמיה כהניו", ואמנם כל גזולי ירושלם נמנו על תלמידיו בתקופה ההיא.

20. "מן השמור בזכרוני", ע' 386.

21. הרי"מ טוקצינסקי שם, והועתק גם ב"זכרון" ח', ע' 8.

22. ר' יעקב גאלדמן בזכרונותיו, שם.

א' מ' לונץ מספר (במאמרו עמ' 31) כי בשבת "נוהג היה לעיין בפירוש הפשטנים על התורה, וביחוד בפרוש הר"א אבן עזרא, והיה מנסה את תלמידיו החביבים במאמרים הסתומים והמחודדים שבו", ומשתבח בעצמו שהוא נמנה ביניהם. פ' כהנוב מוסיף כי למוד התנ"ך לא היה חובה אלא רשות לתלמידים שרצו בכך, ולדברי הרי"מ טוקצינסקי (במאמרו הנ"ל, עמ' 154) השמיע ר' יעקב הרכבי בין מנחה למעריב שיעור בשלחן ערוך, ועדיין הדבר טעון בירור.

23. "מן השמור בזכרוני", שם, עמ' 233.

„ותועלת משנה תהיה זה, שעל ידי זה תרבה הדעת והחריפות, ועל ידי זה ידעו אחינו שבחור"ל טיב פירות גנוסר המצויים בירושלם". לימים נודעו שמותיהם של רבים מכותבי המאמרים כאדירי התורה, מגדולי ציון וירושלם.²⁴

התמדתו העצומה

במאמצים לעידוד ההתמדה בתורה, שימש כדוגמא אישית, ומימי נעוריו לא היה גבול להתמדתו. לילה אחד, והיה זה בליל חג השבועות, קרה לו נס, ובשקדו על למודיו לאור הנר, נפלה עליו תרדמה. הנר שעל השלחן נפל והאש, שאחזה בספר ובעמוד (סטנדר) שלמד עליו, פשטה גם בבגדיו, ואך בדרך נס לא נשרף חיים. לזכר הנס ההוא היו כמה מבני הישיבה גאספים לביתו מדי שנה בליל חג השבועות, ועד אור הבוקר היו עוסקים בתורה, מזמן לזמן היה יושב אתם ובעצמו הגיש ללומדים פירות ומיני תרגימא להשיב נפשם.²⁵

אם כי מנעוריו ועד זקנה ושיבה סבל ממיחושים שהטרידו אותו, הפליג בהתמדתו, וניתן לומר עליו ללא פקפוק שקיים, „והגית בו יומם ולילה". כמעט שלא עבר עליו רגע בלי תורה, אם בבית או בישיבה, וגם בדרך, בלכתו מביתו לישיבה, היה שונה משניות שהיה בקי בהן בעל פה.

מדי בוקר היה קם קודם אור היום, לומד כמה שיעורים ומתפלל כוונתיקין, אוכל אכילה קלה וחוזר לעסקו בתורה, עד סעודת הצהריים, ואכילתו בסעודה זו אף היא מועטת. לאחר מנוחה של שלשת רבעי שעה, היה נוטל ידיו וחוזר לדברי תורה, אלא שעכשיו, אחרי שינת צהריים, היה רגיל ללמוד דברי אגדה במדרשים וילקוטים. בשעה זו היה מקבל כל אדם שבא אליו, אבל גם בשעת שיחה לא היה מפסיק מלימודו, אלא מחזיר לאיש שיחזו את התשובה לשאלתו במלים ספורות, וחוזר לעיין במדרש או בילקוט שלפניו, ובצדק רשאי היה להתבטא לפני פטירתו, כי לא עברה עליו יממה, שלא למד בה כשמונה עשרה שעה.²⁶

נוסף על שיעוריו הקבועים בנגלה, עסק בלמודי הקבלה, ומועד מיוחד היה לו, בין מנחה למעריב, לעיון בכתבי האר"י ויתר ספרי הקבלה.²⁷

ענין מיוחד בזכרונותיו של א. מ. לונץ, הוא היה הראשון שהתחיל לדבר בלשון

24. לדברי הרי"ם טוקצינסקי במאמרו הנ"ל (ע' 134) נפטר „טרם הופיעה החוברת הראשונה" (מתוך דבריו ניכר שהבטאון התורני לא התפתח כפי שהוא תיאר לעצמו), אולם כנראה יש כאן טעות, שכן בחוברת הראשונה (טימן ט"ז) פורסמה תשובת ר' משה נחמיה בקשר לקריאת המגילה בשכונות הרחוקות מחומת ירושלם, וכן נזכר שמו ברשימת המנויים.

כן פרסם מאמרים בירחונים התורניים שהופיעו בחו"ל כגון „יגדיל תורה" וכו', ובשולי ספרו „ארץ חפץ" הוא מציין: „בעת הדפסת ספר זה הקטן בכמות, כתבתי איזה חידושים להחכם המסדר והמדפיס קונטרסים הנקרא „יגדיל תורה".

25. זכר לנס זה ישנו בצוואתו „שפתי ישנים" (ראה לעיל הערה 3), והוא הורה לזרעו לציין ליל זה בלימוד תורה.

26. פ' כהנוב בזכרונותיו, שם, ע' 232.

27. הערות רבות בעניני קבלה מצויות בהקדמות לספריו ההלכותיים. ח' מ' מיכלין מוסיף בזכרונותיו („זכרון" ח', ע' 21) שלבוש היה תפילין כל היום, הן בלכתו בדרך והן בשבתו בישיבתו, ורק לפני תפילת ערבית היה חולץ אותן, ולפעמים אף שכח והתפלל בהם גם ערבית.

הקדש, רק מאשר כי קשה היה עליו להביע בה את כל מחשבותיו, הרגיל עצמו לדבר בשפה מעורבת, מעברית וזארגון יחד" 28.

בהנהגת הצבור

ירושלם של הימים ההם מלאה היתה חכמים וסופרים: „רוב הקבוץ בעה"ק ירושלם ת"ו המה אנשים נכבדים ויקירי הערך, בעלי תורה ויראה בעלי מדע ותבונה, גאונים וגדולים וחכמים המפורסמים בישראל" 29. עם בואו של רבי משה נחמיה הכירו בו גדולי העיר. עלייתו חלה בתקופת גיבוש מוסדות קהילתיים לשוב האשכנזי המתארגן בירושלם, ומאז עד אחרית ימיו שימש בתפקידים מרכזיים בהנהגת הצבור, וגוסף על תפקידיו התורניים נקט יזמה לביצור הישוב בירושלם מבחינה כלכלית 30.

בתקופה זו סערה ירושלם בעקבות סכסוך ה„חצר=הרדוקביצית", שהיתה כרוכה בהנהגת תלמוד תורה וישיבת „עץ חיים". פרשה זו, שאין כאן המקום לדון בה, הקיפה בעיות מינהל וחינוך גם יחד, אך לעניננו נציין כי בפסק הדין בענין זה, שנחתם בשלהי תמוז תרכ"ה, באו על החתום רבי מאיר אורבויך מקאליש, ששימש כרבה הראשי של העדה האשכנזית בירושלם, רבי שמואל סלנט מנהיגה של עדת הפרושים, והשלישי היה רבי משה נחמיה, אם כי היה זה בשנה הראשונה לעלייתו לירושלים 31.

אם כי מנעוריו ועד אחרית ימיו השתדל לברוח מן השררה, הוטלה עליו העטרה, ועד מהרה התבלט במעמדו המיוחד, עד כי לא נעשה שום דבר בירושלם בלעדיו. יתר על כן, מעמדו הוכר כאחד מגדולי הרבנים בירושלם. בכל שבת שובה ושבת הגדול היה דורש בביהכ"נ הגדול בחורבת רבי יהודה החסיד, והמגיד המפורסם ר' אליהו שרהזון, שהיה מגיד קבוע בביהכ"נ, היה אומר כי בשמעו דרשה אחת מפיו של רבי משה נחמיה יש לו חומר לעשר דרשות 32.

28. א' מ' לונץ מספר (במאמרו ע' 32 והועתק גם ב„זכרון" ח', ע' 5) כי בכל לילי ששי בשבוע היה נוהג ללון בישיבתו ועורך תיקון חצות ב„מנין". אף פ' כהנוב מספר בזכרונותיו: „בישיבה ובבית המדרש היה טבא מעוסר תפילין כל היום ודבורו שם בלשון הקודש, בשבת ויום טוב היה דבורו גם בביתו בלשון הקודש, ואף כי לפעמים, בשעת הדחק, היה משרבב לתוך דבורו גם מלים יודיות בכל זאת אפשר לראות אותו במדה ידועה ראשון לדוברי עברית בארץ, אבל לא לשמה של הלשון התכחן הוא, אלא לשם הקודש שבה, ובלמודיו ובשיעוריו היה מפרש הכל ביודית".

29. „שאלו שלום ירושלם", מהדורת ירושלם, תרל"ח, ע' 13.

30. חדשים ספורים לאחר עלייתו כבר נתקבל כאחד הדרשנים המרכזיים בעיר הקדש וכנראה הגדול שבהם. ביום ג' שבט תרכ"ה הספיד את ר' שמריהו לוריא בהספד שנערך בחורבת ר' יהודה החסיד (נזכר על ידו לאחר זמן בקונטרס „אבל כבוד", ירושלם תרל"ג). בחדש אדר תרכ"ה הספיד את רבי משה יהודה ליב מקוסנא (מכתבתו של ר' יוסף ריבלין, פורטמה בשעתו ב„המגיד" ונדפסה שנית בכתביו, שנספחו לחוברת „מגניזי ירושלם", חוברת ד'), בו בחדש הספיד גם את הר"י שווארץ בעל „תבואות הארץ" (כבוד הלבנון, גליון ט', אדר תרכ"ה). בתרל"ג הדפיס את רבי סעדיה שור מגדולי הנדיבים בליסא למען אר"י (ההספד הובא לדפוס בחוברת מיוחדת, „אבל כבוד", ירושלם תרל"ג). בתרל"ח הספיד את רבי מאיר אוערבון מקאליש לפני מסתו וכן במלאת השבעה בו אייר (יהודה וירושלם, מהדורת ג' קרסל, עמוד 162—163). ביום י"ב שבט תרל"ו הספיד את הברון אנטוני (אשר) רוטשילד („אבל כבוד", ירושלם תרל"ו), ובשנת תרמ"ה פירסם בדפוס את הספדו „אבל משה" על פטירתו של סיר משה מונטיפיורי.

31. „מגניזי ירושלם" לפ' גרייבסקי, חוברת ד' (ירושלם תר"ץ), עמ' יא—סו.

32. ח"מ מיכלין ב„זכרון" חוברת ח', ירושלם תרפ"ח, ע' 24. ופ' כהנוב בזכרונותיו, שם, ע' 10. ר' יעקב גולדמן מספר בזכרונותיו (שם, ע' 6) על עניונו עד שמחק תואר „הגאון" שנרשם ליד שמו, באחד הספרים, בפתח ההסכמה שניתנה על ידו.

במערכות רבות עמד בתקופת חייו, אם במערכות ההלכה ואם במערכות הציבור, אולם בכל ענין שעסק בו הצטיין במדות מופלאות. בתוקף תפקידו כאחד מראשי עדת הפרושים בירושלים היה מקבל את פני כל אדם בסבר פנים יפות, ומדבר בענוה וידידות עם כל איש ואיש, ובפרט עם תלמידי הישיבה והתלמוד תורה, שהיה מכבדם ומוקירם ומקיים אתם קשרים גלובים, גם אחרי סיום חוק לימודם וצאתם להויות העולם.

את האמת גילה תמיד בלי מורך לב, אף כי פעם אחת הסתכן בנפשו. היה זה בהיותו בפולין, בפונדק כפרי של נכרים, כאשר ביקש את הפונדקאי להביא לו דג מלוח בקצרת חרסינה (פורצלן). כמה מהנוכחים פנו אליו בשאלה, כיצד הוא אוכל דג מלוח בכלי של נכרים, הלא מליח כרותח? הוא הגיב על כך באמרו שזוהי שאלת בור. הם חזרו וטענו עמו, הלא גדול פלוני, שמצודתו היתה פרוסה באזור זה, אוסר זאת, אך הוא עמד על דעתו, איני מאמין בזה אבל אם באמת אמר כך הרי גם הוא עם הארץ. בשמעם דבורים אלה התנפלו עליו והיכוהו מכות אכזריות ונמרצות, וכל עוד נפשו בו נמלט משם³³.

וכמדת תקיפותו בעניני הלכה, כך מדת ענותנותו ונכונותו לעזור למי שנזקק לעזרתו, וכאשר פגע באשה הרה נושאת פח מלא מים, לא שת לבו לכבודו ומיהר להוציא הפח מידה, ולהוליכו עד ביתה, בחששו שמה ישפיע המשא על הריגה³⁴.

ולמרות זאת היתה השפעתו פרוסה למרחוק, ובשנת תרמ"ב, כאשר כמה אנשי מעשה רכשו שטח קרקע גדול להקמת מושבה בשם „קהילת יעקב“, על מנת לחלק אותו לחלקות זעירות ולמוכרן ליחידים, רשמו את שמו של רבי משה נחמיה כגובר, שאליו יש לשלוח את הכספים. אחד מן העסקנים בחוץ לארץ הרב סלונגדי, אף מיהר לשלוח לידו סכום כסף שנאסף לסייע למטרה זו, אולם רבי משה נחמיה החזיר לו את הכסף, מפני שנתמנה לסוכן שלא על דעתו³⁵.

שאלו שלום ירושלם

משעלה אל הקדש שקד על ביצורו של הישוב היהודי בעיר הקודש. שלש שנים לאחר עלייתו אף יצא בשליחות מוסדות הצבור, ובהיותו באניה בדרכו לחו"ל חיבר קונטרס „שאלו שלום ירושלם“ שכולו מוקדש לציון שבחה של ירושלים, ואין לך ספר שהביא לדפוס מכאן ואילך שאין הוא פותח בו בשבחה של עיר הקדש³⁶. את ספרו „נתיבות המשפט“, הראשון שיצא לאור בירושלים, הוא פותח בכבוד האכסניה, ומדפיס ה„דרשה“ שדרש ביום

33. שם, ע' 24.

34. שם, ע' 25.

35. „בהתעורר עם“ לד"ר ישראל קלויזנר, ירושלם תשכ"ב, ע' 317, ושם ציין המקורות.

36. קונטרס „שאלו שלום ירושלם“, ותשובות על זה, ממצב עיר הקדש ת"ו, לעת הזאת, בהנוגע לאחב"י היושבים שמה, הן בתורה ובחכמה והן במוסר ודרך ארץ. וענתה בס צדקתם ועניינם ויגיעם בתורה יומם ולילה, ויוכיח הקונטרס הזה, כי את כל אלה העלה על הספר רב גדול וי"א מפורסם, הנכבד למאד, איש אמונים מחשובי ירושלם, בשבתו באניה לרדת חו"ל, בחוש אייר תרכ"ז, מכל אשר ידע וראה וחקר ובחן בעצמו, דברים כנים ונאמנים, והדפיסם כעת, למען דורשי ציון המשתוקקים לשמוע משלום אחיהם באה"ק (מתוך שער הספר, מהדורה ראשונה, אודיטה תרכ"ז).

בסיום הקונטרס הוא מציין את הרגשות המפעמים בלבו „הכותב בדמע ובלב קרוע פה על האניה הסוערת, על ביטול תורה ועל נודי מארץ הסהורה, ושתי כפי מלב ימים לשמים אשא אני ועיני ליה מתחנן שואל החזירני נא חושי מהרה ירושלימה העיר אשר בחרת לפ"ק, ושבתי בבית ה' לאורך ימים“.

ב' טבת תרכ"ה, באסיפת היסוד של חברת „מעמדות“. בסיום הספר מוקדש שוב עמוד לירושלים: „ירושלים עיה"ק גם בזמן הזה ראשונה לכל דבר שבקדושה, בתורה ובעבודה, הרבה ת"ח, בהם כמה וכמה גדולים מפורסמים רבים, השוקדים יומם ולילה מתוך הדחק. פעה"ק כמה ישיבות השוקדים יומם ולילה העוסקים בגפ"ת ופלפול, גם הבעלי-בתים ובעלי מלאכה קובעים עתים כמה שעות לתוה"ק. רוב תושביה עוסקים בתורה ובמצוות, ובדרך כלל נמצא פעה"ק עמוד תורה ועבודה וגמילות חסד, וצדק ילין בה גם כעת" ³⁷.

בין היתר מפורטים שם מוסדות התורה והחסד בעיר הקדש: „הרבה ישיבות אצל אחינו האשכנזים והספרדים, שוקדים יומם ולילה בש"ס ופוסקים, הרבה בתים לת"ת עם השגחה טובה על המלמדים והתלמידים, הרבה בתי חסד, כמה חבורות גדולות לגמ"ח, אשר הוא לפיקוח נפש ממש, פה עיר הקדש, חבורות לביקור חולים, ועוד כמה דברים טובים, כמה אנשים ונשים צדקניות ועוסקים במצות ועמלים תמיד ביגיעה רבה, להכין תבשיל וחמין בימי חול ושבת ויו"ט, לאותם השרויים בלא טובה, ובאו בגפם לפעה"ק, לא למשא על תושבי עה"ק, לקמץ מהמעט אשר הם מקבלים, ולהשיא הרבה יתומים ויתומות בכל שנה, ולעזור יותר מיכולתם" ³⁸.

בדעתו את התנאים הכלכליים בירושלים, תבע לחזק את מוסד החלוקה לעזרת „בני ציון היקרים, אשר השליכו כל עסקיהם מנגד, לבלות שארית חייהם בחצרות ה', על התורה ועל העבודה — כי גדול מאד הלחץ והדחק שסובלים שמה, ורובם חיים חיי צער ממש, והיוקר הגדול והעצום שם בכל דבר ודבר, אין לשער ואין לבאר, ה' ירחם, ואף מי שיש לו עזר וסעד ממיודעיו ומקורביו בחו"ל, הלא כל ישיג במועדו ובזמנו, עת תרעב נפשו ללחם" ³⁹. יתר על כן, הוא הסביר כי תושבי אר"י סובלים יסורים גם בעד אנשי חו"ל, ומכאן זכותם לתבוע השתתפות אחיהם בגולה כדי שיוכלו להחזיק מעמד בתנאים הקשים של הארץ, כאמור.

בין היתר הוא דוחה טענות המקטרגים „יחפאו בדברי און ושקר, ולפעמים מאיוזה פרט יצאו לדון על הכלל, ועל גדולי עה"ק, ת"ח וצדיקים, אך כל ישרי דרך ונבונים מדע יודעים להבחין בין האמת להשקר". לדעתו, הרי אחת הסיבות לקטרוג זה היא עמידתם של ראשי הישוב בירושלים על משמר הקדש בפני פורצי הגדר, באשר „גדולי ויקירי עה"ק בל יתנו מדרך כף רגל לרוח הזמן החדש הסוער, כים נרגש, לבלע ולשרש כל גתח טוב וכל חלקה טובה, ומשוט בארץ ומהתהלך בה, בעוונותינו הרבים, ביקשה לקנן קן לה גם בעיר הקדש, אך היא לא תקום, אם ירצה השם" ^{39*}.

הצדקה מלאה הוא מוצא איפוא להמשך ה„חלוקה“, להחזקת העולים לעיר הקדש, שכן „כולם פרנסה אחת להם, כמעט כולם ניוונים מקופה אחת ומתמחוי אחד, אשר ירימו להם נדבה אחינו בני ישראל, יושבי חוץ לארץ — פרשה ציון בידיה, וגזירה היא מלפניו ית"ש, שיאכלו בני ישראל קרוביו, נהמא דכיסופא, עד אשר ישיש עלינו לטובה", ואין לבוא עליהם בטענות שכן „לנוכח מרי חיים ולחציהם הנורא", אין להתפלא כלל על „צעקתם ובקשתם תמיד עזר מאנשי חו"ל, כי שלא בטובתם המה פותחים פיהם, כי ירעבו

37. „נתיבות השלוש" על חשן משפט, חלק ראשון, מהדורה שניה, ירושלים תרל"ה, פתיחא זעירא, ז' ע"א.

38. אחרית דבר, שם, קע"א ע"ב.

39. „שאלו שלוש ירושלים", מהדורת ירושלים תרל"ח, ע' 19, והדגשת טבלת לכפרה על אנשי חו"ל, שם, ע' 16.

39*. שם, ע' 30 וע' 26.

עריסתו עמדה בעיירה קוסטקוביץ אשר ברוסיה הלבנה, ושם ראה את אור העולם בשנת תקע"ז². עוד בגיל צעיר ניכרו כשרונותיו העילויים, והודות להתמדתו המופלאה עלה ונתעלה במעלות התורה. במלאות לו ט"ו שנה נכנס לחופה עם רעייתו, בתו של ר' אליהו, מעשירי העיירה פטרוביץ. ב"תנאים" הוכרה זכותו להיות סמוך על שלחן חותנו שנים אחדות, ולהמשיך בלימודו, אך בתנאי הלימוד ללא חברותא, לא מצא את סיפוקו, והרגיש צורך לגלות למקום תורה. את רעייתו הצעירה שיכנע שתרשה לו להרחיק נדוד ולהשתלם בלימודיו, ואם כי היתה כבר בראשית הריונה, וציפתה לבנה הראשון, נענתה לו. בסתר הכינה לו מעט צדה לדרך, ארזה לו חליפת לבנים ואת הסלית והתפילין, ובלילה אחד, לפני אור הבוקר, הורידה אותו מבעד החלון, לבלי עורר כל רעש בפתיחת הדלת וסגירתה³, וכך יצא מעיירת מגוריו והגיע לוילנא, ושם ישב שנים אחדות, תוך פרישות מלאה, על התורה ועל העבודה⁴.

לברית המילה של בנו בכורו, אברהם יעקב, הוזעק ממקום לימודו, והיה זה כחצי שנה לאחר פרידתו מביתו, אך מיד לאחר ה"ברית" חזר לוילנא, ושם המשיך ללמוד כשנתיים נוספות⁵.

בשובו לפטרוביץ, מושב חותנו, כשהוא מלא וגדוש בתורה, ובידו כתב סמיכות להוראה, נתמנה למורה הוראה, לעזרתו של הרב המקומי⁶.

עשר שנים שימש שם ברבנות. בני הקהילה התייחסו אליו בכבוד, ושמנו נודע לתהלה במרחקים. כאשר נתפנה מקום הרבנות של הקהילה המפוארת, חאסלאויטש, שאינה רחוקה מפטרוביץ, נתנו בו בני הקהילה את עיניהם לכהן פאר בקהלתם. היה זה ביום פטירת רבה הקודם של חאסלאויטש, כאשר רבני כל הסביבה, וביניהם רבי משה נחמיה, באו להספידו, כמנהג הימים ההם. בדברי ההספד שנאמרו בכשרון רב, הפליא את שומעיו, ובני הקהילה, שרבים מהם היו מופלגי תורה, החליטו לבחור בו במקום רבם המנוח.

כש עשרה שנה שימש כרבה של קהילת חאסלאביטש, והיה חביב על כל בני עדתו.

2. "מן השמור בזכרוננו", עמוד 228.

3. שם. יש להוסיף שכל השנים עמדה רעייתו לימינו, וכדי שיוכל לשקוד על דלתות התורה עסקה במסחר, תוך הקפדה מלאה על מדת היושר, והוא מזכיר אותה לסובה בצחאתו "שפתי ישינים". חוברת צחאה זו, בפורמט 36° שנדפסה בירושלם, היא יקרת המציאות, ולא נרשמה ב"בית עקד ספרים" לח' ד' פרידברג. לא נזכרה ב"מפתח הצחאות" לחאכשסיג, ואף לא בהשלמותיו של א' יערי. הסופס שבידי חסר שער, ולפי שעה לא יכולתי לקבוע את שנת הדפסתה במדויק, אלא בשנות תרמ"ז–תרנ"א, יובא אי"ה בדפוס כהשלמה לקונטרס "שאלו שלום ירושלם", בתוספת הערות וכו'.

4. אין בידינו פרטים על רבותיו, מחוץ להזכרה אחת מפי רבי אליהו ראגאלער. לעתים הוא מזכיר דרשות ששמע מפי ר' זאב וואלף, מגיד מ"שרים דוילנא, בשנות לימודיו שם.

5. "מן השמור בזכרוננו", ע' 229.

6. לדברי פ' כהנוב (שם) נתקבל כרב בפטרוביץ, בהיותו בן שמונה עשרה שנה, כלומר בתקצ"ה, אך אין זכריו מדויקים בנידון, שכן בפתח ספרו "נתיבות השלום" על אהע"ז וחז"ם (קניגסברג תר"ח) הוא מציין שהוא יושב בחאסלאביטש כעשר שנים, ולפני כן בפטרוביץ כעשר שנים, כלומר שרק בתקצ"ח החל לשרת ברבנות.

הרבת תקונים שתיקן בתקופת כהונתו, נתקבלו לדורות, ובמשך שנים רבות לאחר צאתו הימנה, היה שמו לתהלה ולברכה בפי כל בני העיר.⁷

בכל מקום שם כיהן ברבנות לא הסתפק בעטרת ההוראה, אלא החזיק ישיבה והרביץ תורה לתלמידים, ובימיו זכתה לשם ישיבת חאסלאוויטש, ומכל קצוי רוסיא גהרו אליה תלמידים רבים, לשמוע לקח מפי ראש הישיבה הצעיר והנמרץ.⁸

שיעוריו היו מבוססים על יסודות נאמנים ונכונים, על מנת להגיע לנקודת האמת, ובכשרונותיו הנפלאים שחה בים התלמוד והעלה מרגליות להנאתם של הלומדים, שומעי שיעוריו. הוא היה נוהג לבנות כל דבר על בסיסו ולאחר מכן היה מוסיף נדבך על נדבך, עד אשר כל הסוגיא קבלה צורה בהירה ומאירה, ולכן היו בני הישיבה כרוכים אחר שיעוריו.

כל השנים נשא ר' משה נחמיה עיניו לעיר הקדש, אך באחד הימים, והיה זה במחצית שנת תרכ"ד, החליט לעקור מביתו, לעזוב את כהונתו הנכבדה ולעלות לעיר הקדש. בני קהילתו לא יכלו למנוע מרבים האהוב את הגשמת משאת נפשו, ובצאתו ליווהו כל בני העיר, מי ברכב ומי ברגל, עד הכפר הקרוב, וקשה היתה עליהם פרידתו. כששה חדשים ארכה הדרך, עד אשר הגיע לארץ ישראל, ואת מושבו קבע בירושלים.⁹

7. בתקופת כהונתו בחאסלאוויטש תיקן תקנות מרובות בצרכי הכלל, כדבריו בצוואתו "שפתי ישנים": "בעניי המדות ומשקלות, אשר בכל מקום מושבי על משמר הקודש, עמלתי הרבה אף תקנתי הרבה ת"ל, ולא חסתי על טרחתי לילך להחזונים ובעלי הבתים, להצדיק המדות והמשקלות, אשר יש בזה כמה פרטים רבים, ודקדוק עצום בחוס המאזניים (קאראמישיל), שיהיו ב' הצדדים בשזח ולא יחיה בו פארבדאך, כידוע, ובאבני המשקל, שלא יהיה בם שבר וחלודח וכדומה, ועוד כמה פרטים בזה".

לאחר נסיעתו לאה"ק נמצאו כאלה שהשתדלו אצל הרבנים שבאו אחריו לבסל תקנה או הנהגה שהונהגה לפניו, אך הם ענו כי אין בית דין יכול לבסל את דברי בית דין חברו אלא אם גדול ממנו בחכמה ובמנין, ואין איש מהם שיוכל לומר על עצמו, שהוא גדול הימנו.

8. בהקדמה ל"נתיבות השלום" (מהדורה ראשונה, עמ' 12, קניגסברג תרי"ח) הוא מספר כי שנתיים לאחר בואו לחאסלאוויטש עלה בידו "לקבוע פה ישיבה", ומזכיר לשבח את "נכבדי העיר שתמכו בימינו, והתנדבו בכל לב להחזיק בעץ חיים, ולהעניק משובס לנערי בני ישראל הלומדים פה, ולהספיק כל צרכיהם, מפתס יאכלו וכו' באין מחטור", וראה במאמרי הרי"ם סוקצינסקי וא' מ' לונץ על דרך לימודו.

9. לדברי רח"מ מיכלין ב"האסיף" תרמ"ו (ראה לעיל הערה 1) עלה בשנת תרכ"ב, וכך העתיקו ר"א ריבלין בתולדות חכמי ירושלם, ח"ג, עמ' 270, א' יערי ב"שלוחי ארץ ישראל", ע' 827 וש' הלוי בהספרים העבריים שנדפסו בירושלם, ע' 92. לדברי פ' גרייבסקי (זכרון ח', ע' 6) והר' בנימין ריבלין (במאמרו "כבוד ירושלם", עמוד ק"מ), עלה בשנת תרכ"ז, וכנראה שהסתמכו על דברי הרי"ם סוקצינסקי (בלוח אר"י, תרס"ד, ע' 149), אך משם אין ראיה בנידון. לדברי נכדו פ' כהנוב (מן השמור בזכרוני, ע' 228), שימש ברבנות חאסלאוויטש עד שעלה לאר"י בסוף שנת תרכ"ג, ואף דבריו אינם נראים, שכן בהסכמתו לספר "גאון אברהם" (אודיסה תרכ"ד), שנחתמה ביום סו"ב בסיון תרכ"ד, הוא חותם "חונה פ"ק חאסלאוויטש", ורק בהערות לספר זה (שם, מ"ה ע"א) צוין כבר ליד שמו "נסע לאה"ק", ונראה שעלה בשלהי תרכ"ד, כדעת ג' קרסל (בהערותו למבוא "יהודה וירושלם", ע' ל"ו). בחורף תרכ"ה כבר דרש בענין התקנת "מעמדות" בעיה"ק והספיד את גדולי ירושלם שנפטרו בימים ההם לבית עולמם. סמך לכך ישנו גם בשולי צוואתו "שפתי ישנים" (ראה לעיל הערה 3), שם נמסר "והרביץ תורה בק"ק פיטרוביץ וחאסלאוויץ ושנים ועשרים שנותיו האחרונות בישיבת "עץ חיים" בירושלם, וכך גם בתולדותיו אשר ב"אנציקלופדיה לתולדות חישוב ובוניו" כרך א', ע' 59.

בני ביתם ללחם, כי הגושים כתרופה, והנה הוא מתאבק עם עוצם דלותו, כל זמן שיש לאל ידו ימכור כלג בספו, ימכור חפציו וכל אשר לו, ורק כאשר כלו כל הקיצין הוא מושיט ידו לקבלת צדקה³⁹.

את שיפור דרכי התחבורה לארץ והתנאים באר"י עצמה הוא רואה מסימני הגאולה הקרובה: „שכעת הזמן להתעורר מה אי"ה באיתערותא דלתתא, כי ראינו כי מלכי חסד אשר בזמנינו שמו-צינג לסוב אה"ק, לתקן את הדרכים ולהשוות את הרכסים, וכל זאת הוא אות לצפות להתקרבות הגאולה בקרוב אי"ה, ככתוב „והיה העקוב למישר והרכסים לבקעה“, כי כ"ז הוא תיקון הדרכים שעשו, והאיזון-באן, ותיקון הספינות והטעלגראף, שנעשה בכל העולם, בטוחים אנו בו ית"ש כי לטובתינו הוא, כי הנה אם יגיע זמן המיועד אשרקה לה' ואקבצם במהרה בימינו, אם ירצה ה', ולא כגאולה העברה, גאולה העתידה אי"ה, כי כעת אחב"י מפוזרים בד' כנפות הארץ, ובאו האובדים בארץ אשור וכו', ויתקיים בנו פנו דרך, וכמו הענן שהיה מקדים ומישר הדרכים במדבר, לכן גם עלינו לקיים „סולו סולו המסילה“ ולהיטיב דרכינו⁴⁰.

ואין איפוא כל פלא שהוא תובע מתושבי חו"ל לעלות לארץ לפחות לשם ביקור: „אתמה ואתפלא מאד על נכבדי אחינו בני ישראל, הגבירים והשועים במדינות אירופא הצפונית, אשר שאר רוח להם, ולא יחשכו כסף, ונוסעים להשתעשע בארצות רחוקות, איך לא תכסוף-נפשם לסור ולבא פעם אחת גם אל ארץ אבותינו, הקדושה, אפילו בחורבנה, והטהורה אפילו בגלותנו, לחזות ולראות ולהראות את כל המקומות העתיקים, המעוטפים בזכרונות ימי קדם — למה לא יעלו בהר ה' לבקר כותל מוצל מהיכל ה' ההרוס, ולהשתטח על קברות מקור חוצבנו, ואחר כן יוכלו לשוב להם לארצם ולביתם, שלם בגופם ובמאדם“⁴¹. נסיעה כזו שוב אינה כרוכה לדבריו, בקשיים מיוחדים, שכן „כעת אין הדרך לאה"ק מסוכן כבימי קדם, ואפשר לילך ולשוב בימים אחדים, במסילת הברזל ואניות הקיטור, בלי הוצאות מרובות“⁴².

(בימיו החלו תושבי עיר הקדש להרחיב אהליהם אל מחוץ לחומה, והוא השתתף בפועל בהרחבת גבולות ירושלים. כפי המסופר בנה לו בית בשכונת „נחלת שבעה“, אך בהיותו קשור לישיבתו בעיר העתיקה, ולעת זקנה קשתה עליו ההליכה יום יום אל השכונה הרחוקה, לפי מושגי הזמן התוא, השכיר ביתו, ורק חדר אחד השאיר לעצמו, ובימות הקיץ היה יוצא שלש פעמים בשבוע ללון בביתו אשר בשכונה, שהיתה אז במרחב, ואוירה היה טוב בהרבה מבתוך העיר⁴³).

בשנת תרל"ו, כאשר יצא לחו"ל לשם רפואה, עבר בשובו דרך האסלאוויטש, עיר כהונתו ברבנות, שם התגוררו בני משפחתו, והעלה אתו את נכדו, שרגא פייבל, שהיה אז בן שש עשרה שנה. יחד עם נכדו הפליג מנמל אודיסה, באניה רוסית, אך בגלל שעת החרום בשנה ההיא (מלחמת רוסיה-סרביה), לא הגיעה האניה אלא עד קושטא, והדרך לאר"י ארכה כששה חדשים, במקום ארבע עשרה ימים בימים כתקונם. בר"ח כסלו תרל"ז

³⁹ שם, עמ' 33.

⁴⁰ בהקדמתו לספר „נתיבות השלום“, ירושלים תרל"ה, וכן בקונטרס שש"י, ע' 47.

⁴¹ שם, ע' 60.

⁴² שם, ע' 61.

⁴³ „מן השמור בזכרוני“, ע' 229. אפרים כהן רי"ס מספר אף הוא (על למודו ב„נחלת שבעה“). ומהאג"עליה זו כ„תיבת נוח“, שהיתה בנויה על גבי עליה. „באחד הימים סחף גשם ורוח את התיבה ותהי כלא היתה“ („מזכרונות איש ירושלים“, ירושלים, תרצ"ד, ע' 86).

הגיע לחוף יפו, ועד סוף ימיו הודה לה' על הנסיגה שנעשו לו בנסיעתו זו, בשובו לאר"י⁴⁴. במאמציו לביצור מוסדות הצבור האשכנזי, בטל חלק פעיל בסידור שחיטה מיוחדת, שכן „לא היוקר בלבד עצר בעד פי אנשי ירושלם האשכנזים מלאכול בשר, כי גם מניעות אחרות, אשר על פיהם צער גדול היה לאשכנזים, מיום יישובם פה ועד עתה, עד שאכלו כזית בשר“, והוא מספר „דעו נא כי בעה"ק ירושלם אין טבחים ישראלים מיוחדים, כי אם טבחים אינם יהודים [ישמעאלים], ולוקחים מהם הבשר הכשר, והטרפות ישארו תחת ידם, ומדת הישמעאלים לבל יאכלו מבשר תמותה, עד שישחוט אחד מהם, או אחד מישראל אחרי שנתברר להם שהוא מבני אברהם יצחק ויעקב, והיתה שומה בפיהם, כי רק בני הספרדים המה מהנודעים בבירור לבני אבותם הקדושים, ולא בני האשכנזים, — ויהי להם לחק, לבל יניחו לאחד מבני האשכנזים לשחוט ולבדוק, כי אם לשחוט הספרדי, אחרי שלא יוכלו לאכול משחיטת אשכנזי, ורק שהרשו לו להיות עומד על גביו, וכמה פעמים ניסו האשכנזים לתקן הדבר, ולא עלתה בידם בשום אופן בעולם“.

ביחוד הדאיגה אותו שאלת הכשרות, בגלל שינויי המנהגים בין האשכנזים והספרדים: „ובלעדי זאת עד הנפש הגיע, כי היו האשכנזים כפופים להם, גם בעסק השחיטות והבדיקות, והמה מקילים בכמה דברים, על דעת ה„בית יוסף“, כמו בחסר ויתר דוורדא, ועוד הרבה דברים, אשר מרן ה„בית יוסף“ פוסק כהרמב"ם, ושאר פוסקים מקילים, ואנחנו ואבותינו כבר קבלנו עלינו להחמיר הכל, כדעת הרמ"א, על פי שיטת הראשונים ז"ל, גדולי האשכנזים, ומי ירים ראשו להקל, בדבר שאבותינו ואבות אבותינו נהגו לאיסור, ואף שהעמידו משגיחים על זה גם מאת האשכנזים, עם כל זאת לא הועילו כראוי, וגם בניקור יש כמה חילוקים בינינו, ומחמת זה רבים היו פורשים לגמרי, ולא בא בשר בהמה בפיהם כל משך שבתם בעיר הקדש, כי אם בשר עוף“.

בחורף תרכ"ז התנהל מאבק מסביב לארגון השחיטה המיוחדת: „וראשית דבר פתחו בשלום ורצו לגמור עם ספרדים באיזה אופן שיהיה, רק שיעידו לפני שרי הישמעאלים, כי גם אנחנו בני יעקב כמוהם, ולא עלתה בידם, אז נמנו וגמרו לב אחד, להוציא מחשבתם מכח אל הפועל, וכמה יחידים נכבדים, אשר יד ושם להם בחצרות מושלי הארץ והקאנוולים, עמלו לטובת הקהל בכל כחם, יומם ולילה לא נחו, ורבים מהשרים קמו לעזרתם, ובעמל רב ובהוצאה מרובה, זכות הרבים עמדה להם, ויצא דבר שלטון בהסכם כל שריו ויועציו, שגם האשכנזים הם בכלל ישראל ושחיטתם כשרה לישמעאלים, וכעת הוקמו שוחטים מומחים ומובהקים, גם מעדת האשכנזים, ומתנהגים בכל החומרות שנהגו בארץ מולדתם, ועוד כמה תקונים נעשו על ידי זה, וגם על ידי זה הוזל מעט מחיר הבשר, והתקוה שבמשך הזמן יוזל עוד, אם ירצה ה'“⁴⁵.

יסוד גמילות חסד „שערי חסד“

בין הפעולות החשובות, שהוא יזם ותרם לביצוען, היא יסוד קופת גמילות חסד למתן הלואות לזמנים קצרים בלי רבית, „כי גדול מאד הלחץ והדחק שסובלים שמה, ורובם חיים חיי צער ממש, והיוקר הגדול והעצום שם בכל דבר ודבר, אין לשער ואין לבאר, ה' ירחם ציון, ואף מי שיש לו איזה עזר וסמך ממיועציו ומקרוביו בחו"ל, הלא

44. „מן השטור בזכרוננו“, ע' 286.

45. „שאלו שלום ירושלם“, ע' 27—29. יש לציין שהוא בעצמו לא אכל בשר בהמה, ואף מבשר עוף לא אכל אלא לאחר שבדק את הסכין והשוחט שחט לפניו, „זכרון“, ח', ע' 10.

בל ישיג במועדו ובזמנו, עת תרעב נפשו ללחם — כי זה עיקר המשען והמשענה בעה"ק, משען לחם ומשען מים, מחזיקי ישוב א"י, ובמה יושיעו הפרנסים והמנהיגים את בני הכולל שלהם, אם לא באמצעות השטרות, שאין הוא נזקק להלוואות, הגם שאחב"י היקרים בעה"ק הם גומלי חסד ומחזיקים איש בידי רעהו, אך זה נוהג רק בסכומים קטנים, ויתעזר איש משכנו וממכירו על משך מה, עד שיגיע לו מעמדו מבני משפחתו, וזה באמת מצוי מאוד, אבל לא בסך גדול, ועל משך זמן רב"⁴⁶.

עוד לפניו הניחו מונטיפיורי ורוטשילד יסוד לקופות להלוואות, אך בדרך כלל לא האריכו ימים קופות אלו, הלווים לא החזירו את ההלוואות והקופות נטרקו מהרה ופעולתן נפסקה. בעוכרי הקופות האלו היתה הנחה מוטעית, שכל הכספים, שניתנו ע"י הנדיבים, שלא על מנת להחזיר ניתנו. מפעל אמיתי של גמילות חסד יכול היה לקום רק מתוך יזמה מקומית, שירגישו הנהנים מן המפעל את אתריותם לכספי הקופה. הקמת חברת גמילות חסדים, "שערי חסד" הצילה את העניים ממלווי בריבית, שהיו לוקחים את שטרי הכוללות, בניכויים גדולים מאוד, ביחוד בתקופה של חידוש שכירות הבתים"⁴⁷.

לחברה זו היה גם גוון חברתי, ועל החברים הוטלו גם מצוות וחובות כלפי רעיהם, כגון לינת צדק, השתתפות בברית מילה ושמחה של מצוה, ניחום אבלים וכדומה. בעקבותיה נוסדו גם בשכונות החדשות מחוץ לחומה, חברות לגמילות חסדים, ואף הן נהגו על פי תקנות אלו.⁴⁸

אף את התלמידים הצעירים עודד לפעולות חסד, ורבי יחיאל מיכל טוקצינסקי מספר כי בשנת פטירתו של רבי משה נחמיה התאגדו בחורי הישיבה לייסד חברה בשם "עושה חסד", להלוות לבני הישיבה בעת דחקם, והוא שחזק את הבחורים הצעירים, באמרו "טוב טוב, בני, כי תחנכו את עצמכם גם במדת גמילות חסד". אחרי שנים אחדות יצאה חברת "עושה חסד" מרשות הבחורים ונכנסה לרשות האברכים, ובין חברי החברה נמנו כל בני הישיבה ורבים מנכבדי העיר שראו כבוד לעצמם בחברות זו.⁴⁹

תכניות לפיתוח ירושלם

נוסף על מאמציו לביצור מוסדות הישוב הישן, גילה רבי משה נחמיה יזמה בתוכניות פיתוח כלכליות, ומתוך אחד המכתבים, שפורסם בעתונות הימים ההם, אנו למדים על בהירות מחשבתו, כושרו לנתח את המצב, לאבחן את המחלה, ולציין גם הצעות מתאימות, לדעתו, לתיקון המצב.

46. שם, ע' 29 וכן בזכרונות פ' כהנוב, ב"זכרון" ח', ע' 10.

47. "הישוב היהודי בארץ ישראל" לד"ר ב"צ גת, ירושלם תשכ"ג, ע' 151.

48. ר' יעקב גולדמן במאמרו "מפעלי הטוב והחסד בירושלם", "האסיף" תרמ"ח, ע' 30.

49. הרי"ם טוקצינסקי במאמרו, ע' 154. בקונטרס "שאלו שלום ירושלם" מספר הרמ"נ כהניו בסיפוק על יסוד החברה "דין קדימה להסיפור הזה למען יאומתו הדברים אשר הזכרתי לך כמה פעמים, כי ירושלם עה"ק צדק ילין בה גם בעת הזאת, ואהבת חסד אשר שורשה בלבבות אחב"י מורשה היא לנו מאהבת איתן אדונינו".

החברה היקרה הזאת אשר אנכי הכותב זכיתי להיות מעשרה הראשונים ומהמייסדים אותה ת"ל נתקיים בה "והיה ראשיתה מצער ואחריתה ישגא מאד", זה כתשע שנים אשר נוסדה. בראשונה לא היה בקופת החברה כי אם ערך שני מאות ר"כ וכעת נמצא בהקופה יותר מששת אלפים ר"כ. החבורה הגדולה הזאת, אשר נתיסדה ביסודות חזקים ונסעי נאמנים, מיום ליום תפרח כתמר, וכארז בלבנון תשגה תמיד".

מכתבו זה, שנמסר לרבי יואל משה סלומון לפירסום בעתוננו „יהודה וירושלם“, מיועד בעצם לעשירי ישראל, וביחוד לסיר משה מונטיפיורי, ולאחר דברי הצטדקות מקובלים „מי אנכי לבא עד הלום ולתת עצות להועד הגדול“, אשר כולם חכמים ונבונים, להורותם הדרך ילכו בה“, הוא מחליט להעזיב „לא נופל אנכי מהם, היושב פה עיר הקודש זה שלש עשרה שנה, ויודע תהלוכותיה ומחסוריה, ובמה שתוכל להורשע מזה“⁵⁰.

לדעתו, נובע המצב הכלכלי הקשה בגלל העדר אספקת מים מתוקנת, שכן „המים הוא המחסור התמידי, פה עיר הקודש, רבים יקנו בכסף כל ימי הקיץ, אשר לא יספיקו למו הבורות, ומצוי מאד אשר יחסר גם לכל תושבי עיר הקודש, וכולם בכסף שותים וביוקר גדול — ובעת כזאת רבים מדלת העם שותים מי ביצים, מים מלוחים, מים עכורים אשר מזה תצמחנה חלאים רבים, רחמנא ליצלן, ומה יעשו העניים הצמאים למים, ואף בימי השרב, ולכסף אין מוצא“.

צורך דחוף, איפוא, להתקין אספקת מים ממרחקים, ולשם כך יש להקים מוסד מפקח „קאמיטי“ לפקח על זה, וההצעה מוגשת לוועד הגדול בבריטניה „אשר מתעצצים תמיד לתקן דבר גדול, לזכרון השר הצדיק סיר משה מונטיפיורי הי“, ואם יתנו לבם, לב נבונים כמותם, להענין הזה, ובעין ישרים יחזו, כמדומה שכולם יסכימו על זה, שאין דבר נכבד והכרחי כענין מוצא המים, דבר השווה לכל נפש ולכל בני הדתות, ויהיה לזכרון טוב להשר משה, וכשמו כן הוא, וכי על ידו ולזכרונו יהי „משיתת המים“, וידעו גדולי המדע, כי אם ייסדו קומיטי על זה, ישיגו גם עזר מרבים מתושביה, כמו עשרה קונוולעס היושבים בעיר הקודש, ועוד כמה עשירים ושרים מכל בני הדתות, ויקנו מוצא המים לחצריהם“.

בין היתר הוא מספר כי שוחח על כך בשעתו, בשנת תרכ"ז, עם סיר משה מונטיפיורי ועם מזכירו ד"ר אליעזר לעזי. כן הציע את התוכנית בשנת תרל"ה לפני מר שמואל מונטגיו, ממנהיגי „ועד שליחי הקהילות“ בבריטניה, בעת ביקורו בארץ.

בסוף מכתבו נזכרת „הרוח החדשה“ לכינון מושבות חקלאיות, שניצניתן נראו בארץ, והוא מברך על התוכניות „לייסד קאלאניות בעיר הקודש, מה נכבד הענין הגדול הזה. לדבר הטוב הזה כולנו כאחד עינינו מייחלות, למתי יצא לאור, ומתי תחזינה עינינו את אחינו בני ישראל, יושבים איש תחת גפנו, ולעבוד את האדמה אדמת קדש היא, אדמת פוריה ישבעו לחם, גם יקיימו מצות התלויות בארץ“.

מאידך, הוא יודע יפה „עוד ימים יעבורו, ואולי גם שנים, עדי יצא כנוגה צדקת פזרונם. בדבר הזה, הנצרך הון רב“, ויש צורך לחפש פתרון מידי לבעיותיהם הכלכליות של תושבי ירושלים. „רבים המה החפצים מאד לעשות מסחר וקנין, ואין ידם משגת, חפצים מאד לעסוק במלאכה ולא ימצאו“, ולכן הוא מציע הקמת בתי חרושת כגון תעשיית נייר: „יתנו נא עינם לטוב, לייסד פה איזה פאבריקין, כמו פאבריקין מנייר, כי פה הרבה דפוסים לאחינו בני ישראל. ולכל בני הדתות, וממרחקים יביאו נייר או שארי פאבריקין, ועל ידי זה יהיו נפשות רבות בהמלאכה ההכרחיות לענין זה, ודברים אלו וכל הנ"ל באפשרי לייסד בזמן קצר וכסף לא רב לפי ערך הנ"ל“.

אולם דחיית הצעה מסוימת של מונטיפיורי, בשאלת החנוך, מצד ראשי תלמוד תורה „עץ חיים“, וכתוצאה מכך שיבוש ביחסים בינו ובין מונטיפיורי, גרמו שפנייתו זו לשיפור המצב הכלכלי בירושלים, לא זכתה לתגובה חיובית⁵¹.

50. „יהודה וירושלם“, מהדורת ג' קרסל, עמוד 39—40, וראה שם במבוא.

51. פ' כהנוב ב„זכרון“, שם, ע' 12.

"הצעה זו שהועלתה בשנת תרל"ח, בעקבות ביקורו האחרון של מונטיפיורי בירושלים הסעירה את העיר לתקופה ארוכה, וכדי לתאר פרשה זו נשתמש בכל האפשר בלשון רושם הקורות, בן הדור ההוא, שסיפר על כך בעתון „יהודה וירושלים" סמוך לאירועים⁵², וניתן לסמוך עליו ללא פקפוק: „בהימים אשר הופיע השר הצדיק סיר משה מונטיפיורי על הרי הקודש בפעם השביעית בשנת תרל"ה, שם עין בוחנת על מצב חינוך הנערים והנהגת בתי התלמוד תורה, ונערים רבים הובאו לפניו לראות תכונתם. נאמן ביתו ר' אליעזר ד"ר לעזרי, בחן אותם ונוכח לדעת בהצלחת התלמידים, בלימודי גמרא פוסקים ותוספות עד להפליא, אז אמר שמה וכתב בפנקס התלמוד תורה, כי מאד יעלו לבו בראותו הצלחת תורת ה' בהר הקודש, כי שאל לאיזה תלמידים שאלות עמוקות, אשר שאלם לחכמים המכונים בכתר רבנות, ונלאו למצא פתרון, והנה התלמידים ענו לו כדת וכהלכה, והשר הצדיק בשמעו הדברים האלה מפי מליצו נאמן ביתו, נמלאה לבבו רגשי גיל ועונג".

בתקופה זו ניסו פורצי גדר לפגוע במוסדות החינוך התורניים, ולהרוס את חומת החינוך ע"י הקמת בתי ספר חילוניים בעיר הקדש. מונטיפיורי הצטער על כך ביותר, „ואיך תדאב לבבו, בשמעו דבת רבים אשר לא ישרה נפשם בם, החפצים לטעת זמורת זר, לימודים היצוניים, גם בעיר ה' ובמעוז קדשו". הוא לא הסתפק בהבעת צער והעלה את הצעתו לתיקון המצב: „למען סתום פה מקטרוג, עלה על לבבו הטהור רעיון נכבד, והוא ללמד את התלמידים שמה על ידי מלמדים יראי אלקים, גם כתב ולשון ערבי, יען כי היא לשון המדינה, ומה גם כי לא רחוקה היא מלשון עברי, ורבים מגדולי עמנו כתבו את רובי תורתם וחכמתם בלשון הצחה הזאת".

בשובו לביתו בראמסגייט, פנה במכתב לראשי „עץ חיים" ובראשם רבי משה נחמיה ובו הוא מציין רשמיו מביקורו בתלמוד תורה: „גודל תשוקת התלמידים ובחורי חמד להגות בש"ס ופוסקים, וחכמת המלמדים הרבנים המופלגים, מזהירים בתורה ויראה, לא ימושו מזכרונם, כל ימי היותי על האדמה הזאת". עם זאת הוא מוצא מחובתו „חובה עלי היום לחוות דעתי לפניהם, ולהגיד לכם בדברי אלה, כי את הטוב ואת הישר תעשו, אם תתחילו מיד ללמוד התלמידים, לדבר לכתוב ולקרות את לשון המדינה לשון ערבי, בצחות הלשון ונועם המליצה, למען ידעו לדבר, גם להעריך מכתבים, בקשה או ספר, לפני מושלי הארץ לעת מצוא".

נימוקיו גובעים משאיפתו לביצור מצבם הכלכלי של תושבי ירושלים: „הלא ראיתם שבעוונותינו הרבים, רבים המה המושכים את ידיהם מלהחזיק את אחינו בארץ הקודש, בתרומת כספם, ומדי יום ביומו, הגדבות מחוץ לארץ הולכות ומתמעטות, ומתי תעשו לביתכם ולבתי כל בני ישראל, להמציא להם הדרך ללכת להביא אוכל לנפשם ובגד ללבוש".

כדרכו הסמיך מונטיפיורי מעשה למחשבה, ומיד הוא מגדב את התקציב הדרוש, ומצרף את ההמחאה לביצוע הצעתו. „ועתה הנה אנכי שולח למעלת כבוד תורתכם, אף הפעם הזאת, את תרומתי תרומת כספי, מאה וחמשה לירא סטערלינג, למען תעשו את הדבר הזה, ותלמדו את תלמידי תלמוד תורה בשעה מיוחדת, את כתב ולשון המדינה, וידעו לדבר לכתוב ולקרות את לשון ערבי בצחות בדעת ובחכמה, ובל תאחרו להפיק רצוני, ואחרי

שלשה חדשים תשלחו אלי מכל תלמיד ותלמיד, שורות אחדות, הנכתבות על ידיהם בלשון וכתובה של יושבי הארץ"⁵³.

הצעתו של מונטיפיורי גידונה בהתיעצויות ראשי הישיבה עם רבי שמואל סלאנט ואחרי התבוננות חשבו למשפט צדק כי לא יוכלו לדחות הצעת השר הצדיק מכל וכל". אמנם ההתנגדות ללמוד שפות זרות בתוך כתלי בית התלמוד תורה בעינה עומדת: „מאד מאד עלינו לשמור את נערי עמנו בהר הקדש, מלימודי לשונות זרים, יען כי רבים חללים הפילו, והנסיון הורה לדעת כי יסירו הלימודים החצוניים את לבות הנערים, ולהגותם מהמסילה העולה בית א"ל, ומטעם הזה כבר קיימו וקבלו עליהם בני מקהלות האשכנזים, לבלי תת ליסד בתי חינוך ללימודים במקהלותם... אמנם ללמוד אך שעה אחת ביום, לאיזה תלמידים הראויים, את כתב ולשון ערבי, אשר רחוקה היא מלימודים זרים וספרי מינות, אשר מלאו פני תבל, כיתר השפות המתהלכות באירופא, וידיעת הלשון הזאת לא תפעל מאומה להסיר לבב בני ציון מתורת ה', ומה גם כי המורים אשר ילמדום יהיו מאחינו יראי ה' ממקהלות הספרדים, אשר השפה הזאת היא שפתם שפת הורתם, ועליהם לא פעלה לימוד הלשון הזה לרע חלילה, ולזאת גם להתלמידים אשר ילמדו, לא תזיק, חלילה".

ביחוד שררה ההרגשה שיש להיענות להצעה כתריס בפני תוכניות הפורצים „האומרים כי יחפצו להרים קרנינו בכבוד, ישתדלו ליסד בציון בתי השכלה וחינוך נערים לכל הלשונות. כיון שמונטיפיורי עומד לימין הרבנים, יש למלאות רצונו בדבר הזה, למען סתום פי מקסרג, ולהחליש ידי החפצים ליסד בתי חינוך אשר הוא לא לעזור לנו ולבנינו".

נכדו, המספר על תוכניות אלו, מוסיף את דעתו של רבי משה נחמיה כי „אי אפשר לעשות זאת לאלה שרואים בהם נטיות ללימודים, ושתורתם תהיה אומנתם, אך בשביל אלה התלמידים שיצאו למסחר ומלאכה, — — — והת"ת היתה מטפלת בהם לתתם ע"י אומנים ללמדם מלאכות שונות, ולגביהם אפשר לשכור מורה ללמדם גם שפת המדינה"⁵⁴.

הצעתו של מונטיפיורי כמעט שנתקבלה, ואף „נתמנו כבר שני מורים יראי ה', היודעים בכתב ולשון ערבי, וימלאו ידיהם לבא בכל יום בשעה מיוחדת, אל אחת מבתי התלמוד תורה, ללמד את הנערים הראויים לזה את כתב ולשון ערבי, וגם הסכימו וקבלו עליהם אשר בעת הלימוד ישגיח שמה אחד מהרבנים הגאונים, למען יראה כי כל הלימוד

53. גרייבסקי ב(„זכרון", ח', ע' 5), מביא נוסח מכתב קצר בנידון שנשלח על ידי מונטיפיורי על שמו של רמ"נ כהניו חדשיים שלש לפני כן, ביום ב' חיי שרה. כנראה שזו היתה פנייתו הראשונה, ולאחר שקמו מתנגדים להצעתו פנה במכתב מפורט לגבאי הישיבה בו הסביר את עמדתו על יסוד הנסיון וכו'. גבאי הת"ת התיעצו עם הגרש"ס והוא הסכים בתנאים מסוימים ואכמ"ל.

פ' כהנוב מספר (שם, ע' 280) על 20 מחסידי קרלין ובראשם רבי יעקב שפירא „קנאי שבקנאים" שהתפרצו לביתו ותבעו הימנו לבטל החלטה זו. לדברי אפרים כהן רייס (בזכרונותיו, ע' 87) נדחתה ההצעה „בגלל קנאתם של הקנאים ועקשנותו של הרב ר' מאיר אירבון", וראה דברי פ' כהנוב ב„זכרון", ע' 12—13 וכן בזכרונותיו של ר' יעקב גולדמן („מגזי ירושלם", חוברת ז'). פ' כהנוב מוסיף לספר („מן השמור בזכרוני", שם) על זקנו: „קנאי לא היה מעולם, וכאשר מצא אותו קורא את הספר „מסתרי פריז" אמר לו בנח: „מדוע תבלה זמנך בדברי הבלים אלה, אם במשל ומליצה בחרה נפשך, ישנם ספרים יותר טובים מאלה, הנה למשל הספר „אור לישרים" להחכם לוצאטו ועוד הרבה כאלה וטובים מאלה", ושמלי סיפור זה לדרכו בחינוך בני הנעורים. וראה עתה מאמרו של פרופ' י"י ריבלין על „הוראת השפה הערבית בבתי"ס היהודיים באר"י, בספר הזכרון לאריה אילן, ירושלם תשכ"ח, עמ' 128—131.

54. „מן השמור בזכרוני", ע' 279.

הזה היה אך מספרי תורה ומוסר ודרך ארץ, ולא מספרים אחרים כלל, ואחר הלימוד ילמדו הנערים דברי מוסר מספרים הקדושים" ⁵⁵.

אולם עוד לפני שהוחל בלימודים אלו, נתארגנה התנגדות מקרב תושבי ירושלים, ובראש המתנגדים עמדו שומרי החומות מכולל אונגרין וכו'. במוצאי שבת אחת כונסה אסיפה בבית מהרי"ל דיסקין מבריסק למחות נגד תוכנית זו, והנאספים יצאו בדרישה תקיפה לבטל את התוכנית ולהחזיר מיד למונטיפיורי את הכסף ששיגר למטרה זו, והגבאים נאלצו למלא אחרי דבריהם של הקנאים.

בימים ההם לא היה עדיין בירושלים באנק להעביר באמצעותו כספים ללונדון והגבאים החלו לחפש המחאה, שהגיעה למוסד כל שהוא, על מנת להחזירו. כיון שלא מצאו רק המחאה בסך 101 ל"ש, קנו אותה והחזירוה למונטיפיורי. הלה שכבר הקדיש את הסכום הזה לצרכי עץ חיים החזיר את תרומתו לירושלים, על מנת לחלקם ל"מלמדים" לפי רשימה שמית שנשלחה על ידו ⁵⁶.

מדבריהם של רושמי הקורות מתברר שרבי משה נחמיה תמך בתוכנית השעה הערבית לתלמידים לומדי מלאכה, והוא הצטער על דחיית הצעת מונטיפיורי, ואמנם ראה הלה בכך עלבון אישי ופגיעה בכבודו, ופרשה זו העכירה את היחסים ביניהם, עד שמונטיפיורי סירב לענות לו, לרבי משה נחמיה על ההצעות שהגיש לו לפיתוח כלכלי בירושלים.

להסברת עמדתו של רבי משה נחמיה מן הענין להוסיף את דבריו של ח. מ. מיכלין, המתאר את עצמו, בתור תלמידו ובתור סופרו הפרטי, אשר העתיק וסדר כמה מספריו, והייתי תמיד מבאי ביתו, ומהמשמשים היוצקים מים על ידו, והוא מעיד עליו: "הוא היה מקדב את כל האדם בימינו ובשמאלו, ועל כן היתה לו אפשרות להיות כאח וכרע גם עם צעירים כאלה, שהתמשכלו אז, ואשר היו מן הנדחים, ועל ידי זה היה רוכש את לבבם, ומעט מעט החזירים למוטב, ובהרבה נפשות נדחות ששבו ללמודם ולתורתם, אפשר לזכות את חשבונו" ⁵⁷. יתר על כן, בימינו האחרונים לא היה מרוצה מהנעשה בהמושבות, ששם נפרצה הדת, ויצא בקולי קולות נגדם, אבל תוכחתו מגולה מאהבה מסותרת" ⁵⁸, ואילו בעצמו נתן ביטוי לעמדתו בהספד שהשמיע על אחד הנדיבים למען ירושלים, הוא ר' סעדיה שור, "רוח התחיה אשר קראום דור החדש, היה מזור לו, ובתכלית הריחוק הרחיקתו מבניו ומכל צאצאיו שיחיו,

55. "יהודה וירושלים", מהדורת ג' קרסל, ע' 40. המורה שנועד ללמד לשון הערבית ב"עץ חיים" היה ר' יוסף בלנק, בנו של ר' יהודה דמשקר (נאטקין) מתלמידי הר"ח מחלוזין, וראה עליו זכרון לחובבים הראשונים, חוברת ז'.

56. פ' כהנוב בזכרונותיו "זכרון", ח', ע' 13.

57. שם, ע' 21.

58. "זכרון", ח', ע' 24. כאשר הרב אלכסנדר משה לפידות מראשיין העלה הצעה כיצד לשחרר את המתישבים בארץ ישראל משמירת מצוות השמיטה וממתן תרומות ומעשרות (הלבנון 15, 17), הגיבו מיד רבני ירושלים ובראשם הגר"ש סלאנס ורבי משה נחמיה על דבריו אלה של הרב לפידות, ופירסמו בעתונות כי דבריו אין להם שחר, ו"חס וחלילה להקל במצוות אשר מחמת ביסולן גלינו מארצנו" (הלבנון, גל' 20). הרב מראשיין נסוג והודיע (שם, גל' 22) כי דבריו נתפרסמו לא בדיוק, הוא רק הציע הצעה, ואם רבנים חשובים כמו רבני ירושלים, חולקים על דעתו הרי הוא מבטל אותה. בהערות להלכות כלאי בגדים (חוקות עולם, דף מ"ט ע"א, בסוף העמוד), מציין הרמ"נ כהניו ענין חומרא בשעטנז, ומוסיף "מנעתי את עצמי מסעם ששמעתי אומרים, שמחמיר אנכי בחיבורי ובאמת בכל החיבורים שחיברתי על עניני הקרקע, שנת השבע, ארץ חפץ, חוקות עולם, יגעתי בכל כחי להמציא קולות על עובדי אדמה, ובכמה דברים יגעתי ומצאתי ת"ז, רצוני יואה המעיין ובמקום שאי אפשר, אי אפשר להיות מתיר אסורים, כחפץ אלו האומרים".

לבלתי הוציא ח"ו הישן מפני החדש, סורו סורו וכו' רק הדריך אותם בדרך התורה והמצוה, בדרך ישרה בדרך טובים" 58.

תושבי ירושלם כאנשי מעמד

יחד עם קריאתו לתושבי חו"ל לסייע לתושבי ירושלם, פונה הוא גם בדרישות אליהם, ותובע להקים חברת מעמדות בירושלם, שכן „לאחר שתיקנו בעיר וילנא יע"א ועוד קהילות קדושות, בהסכם גאוני הדור, עם ה' חזקו ונתחזקה בזה, אחרי שהתעוררו בזה הרבה מהק"ק בחוץ לארץ, עלינו יושבי א"י אה"ק החיוב בכפלים, ופה בירושלם, הלא שבעתיים כי באמת יש תיקון גדול, לבד התיקון של אמירת המעמדות, שהוא במקום הקרבנות, בזה ונשלמה פרים שפתינו" 60.

כן הוא מעלה תביעתו להקדיש כל יום עשירי מימי החודש קודש לה', לפרוש מכל עניני עולם הזה ולהקדישו לתורה ולתפילה: „וכבר החזיקו בענין זה רבים מיראי ה', אשר מבליים כל ימיהם בחשבון המעשר הזה, סופרין ומפרישין יום עשירי קודש לה', לבלי עסוק במשא ומתן ובשאר דברים, אך לעסוק בתורה ועבודה ובתפילה ותחנונים, וביחוד בירושלם, כי שלוחי מצוה אנחנו שלוחים מכל העולם, אשר כל אחד ואחד מיושבי חו"ל מקמץ מכיסו, מעיסתו, מכל אשר לו להעניק מטובו על הספקת תושבי אה"ק, ואיך נהיה כל כך כפויי טובה, לבל נהיה שלוחי עם ה' לעסוק בתורה ועבודה הוא סדר מעמדות כאנשי מעמד".

אף תלמידי חכמים, היושבים כל היום על התורה ועל העבודה, כדאי להם לקיים כמו שכתב דוד המלך עליו השלום, „חבר אני לכל אשר יראוך", לבוא יום אחד בחודש לביהכ"ג הגדולה, ומהם יראו וכן יעשו כל תושבי עה"ק, ויעלה מזור לכל העולם, שהיא כעיר שחבורה לה יחדיו" 61.

ענין מיוחד בציון סדר התפלה: „לעת ערב מתקבצים כל החבורה קדישא לבהכ"ג הגדולה, ולומדים משניות עבור הנפטרים מהח"ק, ומזכירים לכל אחד ואחד בשמו בתפלת אנא ה' עבור עילוי נשמתם, ועושים מסירת מודעה, ואח"כ אומרים המעמד בעבודה תמה, ואח"כ אומרים התפלה המבואר מטה, ואומרים אשרי וקורין ויחל, ומפטירין, ומתפללין ואומרין, ענינו' כתענית צבור ואחר התפלה אומרים וידוי וא"ל ארך אפים, ואומרים אבינו מלכנו" 61.

המורשת לדורות

בפתח ספריו שהובאו לדפוס, הוא מפרט את הכתבים המצויים בידו, „אשר חנני ה' בחסדו, לחדש מעט בכמה מסכתות סוגיות מש"ס, וביותר על מסכתות ברכות, שבת, פסחים, סוכה, ביצה, כתובות, בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא וחולין, אשר נתחדשו בלמודי שיעורין הקבועין לפני בחורים הלומדים בישיבה דמחננו, והמה בכתובים, והרבה מהם נאמרו ונשנו לפני כמה גדולי מופלגי תורה המפורסמים וקלסום", ולמרות זאת „לא חפצתי כלל להעלות על דפוס, כי את הכל ישא רוח, ואם כי ת"ל יש כמה חידושים לאמיתה של תורה, אין בהם מועיל לזולתי, ואף למי שחננו ד' לשבת בהשקט על מי מניחות, ולשקוד על דלתי הש"ס והפוסקים בעיון רב, הטוב טוב לו שיעסוק וירחיב לייגע בעצמו, עד מקום שיד שכלו מגעת, ואם ירצה לשום עינו לשוטט על דרך המפרשים, הלא ימצא

59. „הספד על ר' אברהם סעדיה שור", ירושלם תרל"ג.

60. פתיחה זעירא לספרו „נתיבות השלום", ירושלם תרל"ה, י"א ע"ב.

61. סליחות ותפילות לשוב"בים ת"ת, ירושלם תרל"ב, י"ט ע"א.

הרבה על כל מסכת ומסכת, כאוות נפשו, די חדשים גם ישנים, אשר המה לנו לעינים, ומה אועיל למו אנכי הדל" ⁶².

אם את הדפסת החידושים דחה לשלב מאוחר יותר, הרי בהדפסת הספרים הנוגעים להלכה למעשה, כגון ספרו „נתיבות השלום" על שלחן ערוך חו"מ ואב"ע, כדוגמת בעל „חיי אדם", בתוספת ציונים מקיפים יותר, ראה בבחינת מפעל חייו, כדבריו בהקדמתו: „בעת הזאת כי חשכו הרואות יום יום, והולכים ודלים מקוצר שכלנו, ממיעוט השגתנו, מעצלות יגיעתנו, מהעדדר רבותינו, מגודל לחצינו, מרבות עמלינו לעמל פינו, ולאישי אשר אלה לו כשפינה איזה עת, הטוב טוב לו, לעסוק בדבר ה' לדעת איך לעבדו והמעשה אשר יעשו" ⁶³.

בהקדמת קיצור הלכות שבת, שנדפס לראשונה בווארשה בשנת תרי"ט, וזכה למהדורות מספר, צורף על ידי המחבר עצמו לחלק שני של „נתיבות השלום", צורף לכמה מהדורות של הספר „חיי אדם", ואף נדפס בכמה סידורים, הוא מציין את מסרתו: „הקונטרס הלזה חברתי בימי חורפי עבור תלמידי אפרתים, אשר למדו לפני ושאר אנשי מחננו המופלגים, אשר קבעו עתים לתורה, ויען כי דינים הנזכרים בקונטרס הלזה הוא דבר הנצרך ומצוי מאד — ולזאת באתי לפרט מעניני ההלכה למעשה באיסור שבת החמורה, אשר כלליה ופרטיה כהררים התלויים בו, ובפרט בדיני בישול, שהיה, חזרה, הסמנה, שהמון עם אינם נוהרים בזה מחסרון ידיעתם, ונעשה להם כהיתר, ובדינים אלו סתמו הפוסקים ולא ביארו לנו ככל הצורך, וגודל המכשלה היא על פי רוב באיסור תורה, ודבר המפורש בתורה מחויב להוכיחו עד הכאה" ⁶⁴.

בניגוד לדעה המקובלת שהדינים היום-יומיים כלולים בשלחן ערוך „אורח חיים" הוא יוען „דזה טעות גדולה מה שנתפשט בעיני ההמון דשו"ע אה"ע וח"מ אינם כי אם להיושבים על המשפט, ובאמת הלא יש הרבה הלכות מאבן העזר, וביותר מחושן משפט, הנצרכים מאוד כאורח חיים למעלה למשכיל, כמו בהלכות אישות, הלכות קידושין ובהלכות כתובות, וכן בחושן משפט הלכות משא ומתן ושומרים, ובכגון דא שנכשלין בגול ממש מחסרון ידיעה, אף כי לפעמים לא יצטרך לקום בדיני ודייני אל השופט אשר יהיה בימים ההם, אף לא יתרעם ולא ינטור על הדיין, ולא יחרוק שיניו עליו, כאשר בנמצא ר"ל, כשידע לשמור את עצמו מהנוגע לזולתו וכהנה רבות" ⁶⁵.

62. נתיבות השלום, שם, בהקדמה, י"ד ע"ב.

63. מהקדמתו ל„נתיבות השלום", חלק ראשון (קניגסבורג תרי"ח), ע' 6.

64. „נתיבות השלום", קיצור מהלכות שבת ויו"ט (ווארשא תרכ"א), ב, ע"א, והועתק גם במהדורה שניה (ירושלם תרכ"ד) מעבר לשער. בשער המהדורה הראשונה, הנמצאת בגנזי הספריה הלאומית בירושלם, הוסיף המחבר בכתב ידו את תיאורו המדויק של הקונטרס „קיצור מהלכות שהיה והסמנה", ואמנם כך צוין בשער המהדורה השניה, שהובאה לדפוס בירושלם. במהדורה זו נכללו גם כמה תיקונים והשלמות שצוינו בכתב ידו בשולי המהדורה הראשונה.

65. בהקדמה לספר „נתיבות השלום". ספרו זה שהופיעו הימנו שתי חלקים (על שו"ע אבן העזר וחושן משפט חלק א' (קניגסבורג תרי"ט) חלק ב' (ווארשא תרכ"א). מהדורה ב' עם הוספות ותיקונים (ירושלם תרל"ה), הוציאו לו מוניטין בעולם הרבני.

חשיבות מיוחדת לספרו זה, שכן הוא חיברו כמעט ללא ספרים, וכך הוא מתאר בהקדמתו למהדורה ראשונה את מקום מגוריו „עיר קטנה, אשר כמה ספרים הנמצאים לא יכולתי להשיגם, אף ברב מוהר, אף כמה ספרים הנמצאים מאד, כמו ספר „קצות החושן", ביאור הגר"א על אבן העזר, ציון לנפש חיה ודומיהם, חיי הכותב כי לא השגתי אותם, כי אם בשאלה על זמן מועט".